

Черніков Ігор Федорович

9 січня 2021 р. перестало битися серце визначного українського тюрколога та орієнталіста, доктора історичних наук, професора Ігоря Федоровича Чернікова, що належить до славної повоєнної генерації вчених, які наприкінці 1950 – на початку 1960-х рр. стояли біля витоків відродження сходознавства в Україні.

Майбутній учений народився 1 січня 1931 р. у с. Піски Лохвицького р-ну Полтавської обл., у родині агронома. Його дитинство та отрочество збіглися з роками Другої світової війни, унаслідок чого на його долю випало чимало важких, недитячих випробувань. Уже у вересні 1941 р. він втратив батька, котрий загинув на Південно-Західному фронті. Самому Ігореві разом із матір'ю та бабусею довелося поспішно евакуюватися з м. Дубно Рівненської обл., де вони мешкали на той час, далеко на схід. Потім були чотири непростих роки евакуації – спочатку

в Камишині Сталінградської обл., а згодом – в Андижані (Узбекистан). Навчання в андижанських школах юний Ігор поєднував із роботою на місцевому гренажно-парашутному заводі, а зароблені гроші передав у фонд оборони.

Усі ці випробування воєнного лихоліття загартували характер Ігоря Федоровича, зробили його сильнішим, навчили цінувати життя і сприймати його реалії з почуттям м'якого гумору. До того ж перебування в евакуації у Середній Азії мало свої позитивні сторони. Там він отримав можливість ознайомитися з життям і звичаями народів Сходу, упродовж трьох років вивчав у середній школі узбецьку мову. Ця обставина відіграла згодом важливу роль у житті науковця.

Після закінчення війни Чернікови повернулись в Україну, оселившись у Миколаєві, де 1949 р. Ігор закінчив зі срібною медаллю середню школу. Будучи школярем, він відчував нестримний потяг до студіювання історії та міжнародних відносин. Того ж року поступив на факультет міжнародних відносин Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка, навчання в якому завершив 1954 р. з відзнакою, здобувши спеціальність «історик-міжнародник, референт-перекладач». Після цього він кілька років (1954–1957 рр.) працював учителем у двох київських середніх школах, де викладав нову історію зарубіжних країн англійською мовою. Як зауважував І.Ф.Черніков у своїх мемуарах, цей досвід роботи був вельми корисним для нього у плані подальшого вдосконалення англійської, яка, поряд із турецькою мовою, стане його надійним інструментом у майбутній науковій роботі.

У листопаді 1957 р. І.Ф.Черніков, успішно склавши вступні іспити, стає аспірантом Інституту історії Академії наук УРСР зі спеціальності «Історія країн зарубіжного Сходу». Йому дуже пощастило з науковим керівником – ним було призначено доктора історичних наук, професора Харківського університету Андрія Петровича Ковалівського (1895–1969 рр.) – видатного українського вченого-сходознавця, який, серед іншого, зробив величезний внесок у справу підготовки в Україні орієнталістичних кадрів, зокрема тюркологів. Одним із його учнів та послідовників став І.Ф.Черніков. Коли А.П.Ковалівський дізнався, що його новий аспірант уже вивчав узбецьку мову, близьку до турецької, він порадив йому тему кандидатської дисертації «Радянсько-турецькі відносини в 1923–1935 рр.». Безперечно, що поради та

рекомендації наукового керівника значною мірою сприяли успішному захисту І.Ф.Черніковим у грудні 1962 р. кандидатської дисертації у вигляді однойменної монографії. Першим опонентом на захисті виступав тодішній «патріарх» радянської тюркології Анатолій Пилипович Міллер (1901–1973 рр.).

Завдяки хрущовській «відлизі» кінця 1950 – початку 1960-х рр., коли чимало рідкісних архівних матеріалів стали доступними широкому загалу, І.Ф.Чернікову вдалося чи не вперше згадати на повний голос прізвища багатьох українських політиків, дипломатів, учених, громадських діячів, які були безпідставно репресовані сталінським режимом, а їхні імена на довгі роки пішли в небуття. Свідченням феноменальної працездатності молодого науковця, його ґрунтовності та скрупульозності в дослідницькій роботі стало те, що у процесі написання кандидатської дисертації він використав матеріали двадцяти трьох (!) архівних установ України, Москви, Ленінграда, Баку, Туреччини, США, Великобританії, Польщі.

Такий потужний старт поклав початок цілком успішній науковій кар'єрі І.Ф.Чернікова. Упродовж багатьох років він плідно працював у кількох академічних інститутах. В Інституті історії АН УРСР (1957–1978 рр.) пройшов шлях від аспіранта до старшого наукового співробітника. Варто відзначити активну наукову діяльність Ігоря Федоровича як співробітника відділу історії країн зарубіжного Сходу (1970–1978 рр.) зазначеного інституту, який став першим структурним підрозділом сходознавчого профілю у системі Академії наук майже через 40 років після знищення сталінським режимом усіх республіканських сходознавчих структур. Велика заслуга в успішному становленні відділу належить його першому завідувачеві, талановитому вченому та організаторові науки Станіславу Максимовичу Пархомчуку – докторові історичних наук, професорові, політологу-міжнародникові, балканістові та сходознавцеві.

Слід зазначити, що в 1975 р. С.М.Пархомчук, І.Ф.Черніков та їхній колега Ю.М.Мацейко були відзначені премією ім. Д.З.Мануїльського за написання колективної монографії «У боротьбі за ліквідацію колоніалізму: Зовнішньополітична боротьба Радянського Союзу за остаточної ліквідації колоніалізму та участь у ній Української РСР», яка побачила світ 1974 г. Таким чином, Ігор Федорович став одним із трьох перших українських істориків – лауреатів цієї престижної в ті часи премії, яка вручалася Президією Академії наук УРСР за видатні наукові праці в галузі історії, філософії, держави і права.

У 1978 р. І.Ф.Черніков, на запрошення майбутнього академіка АН УРСР А.М.Шлепакова, перейшов на роботу до новоствореного академічного Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн (із 1992 р. – Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАНУ). Ігор Федорович пропрацював тут 21 рік на посадах завідувача відділом країн, що розвиваються (1978–1992 рр.) та головного наукового співробітника (1993–2000 рр.). У 1984 р. в Київському державному університеті ім. Т.Г.Шевченка він захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук на тему «Радянсько-турецькі відносини 1934–1972 рр.».

Як керівникові відділу І.Ф.Чернікову вдалося згуртувати навколо себе талановиту молодь й у стислі строки створити цілком «боездатний» колектив. Силами відділу було підготовлено та опубліковано чимало колективних монографій і збірників наукових статей, в яких Ігор Федорович виступав керівником, відповідальним редактором і співавтором. Так, у колективній монографії «Движение международной солидарности трудящихся: 1924–1932» (Київ, 1980 р.) його перу належать розділи, присвячені торгівельно-економічним відносинам СРСР із країнами Азії та Африки, міжнародним зв'язкам Радянського Союзу у сфері культури, солідарності міжнародного пролетаріату з трудящими Азії й Африки. У збірнику наукових праць «Освободившиеся страны: особенности социально-экономического и политического развития (70–80-е годы)» (Київ, 1988 р.) він написав вступ і велику статтю про основні напрями соціально-політичного та економічного розвитку Туреччини, радянсько-турецькі відносини в 1980-х рр. У колективній монографії «Международная солидарность с борьбой арабских народов за справедливый мир на Ближнем Востоке: 1967–1988 гг.» (Київ, 1989 р.) Ігор Федорович виступав у ролі відповідального редактора та автора вступу й висновків. У довіднику «Страны Ближнего Востока» (Київ, 1990 р.) він був керівником авторського колективу, відповідальним редактором, а також основним співавтором великого розділу «Туреччина». До речі, це видання стало першим довідником подібного роду, опублікованим в Україні в повенний період.

Реалії життя СРСР наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр., пов'язані з політикою «перебудови», потребували осмислення, вироблення нових підходів і створення умов для плідного розвитку сходознавства як необхідної складової економічної, політичної та інтелектуальної розбудови країни. У 1989 р. відділ, очолюваний І.Ф.Черніковим, разом із Київським державним університетом ім. Т.Г.Шевченка провів круглий стіл із проблем історії країн Азії, Африки та Латинської Америки, на якому вчений на прикладі близькосхідної кризи поділився своїми думками щодо того, як слід досліджувати сучасну історію крізь призму «нового політичного мислення». У тому ж році в Полтаві та Києві відбулася Всесоюзна наукова конференція, присвячена 100-річчю від дня народження видатного ліванського письменника та філософа Михайла Нуайме. На цьому форумі обговорювалися деякі питання історії сходознавства в Україні, зокрема наукової спадщини А.Ю.Кримського, П.Г.Ріттера, О.І.Білецького та ін. Тоді ж за участю вітчизняних фахівців з історії, економіки, політики країн Сходу й Африки, викладачів східних мов було засновано громадську добровільну організацію – Українська асоціація сходознавства та африканістики (УАСА), яку очолив Ю.М.Кочубей, а І.Ф.Чернікова було обрано членом бюро. Також не можна не згадати про вагомий внесок І.Ф.Чернікова в успішне проведення в Києві у жовтні 1991 р. міжнародної орієнталістичної конференції «Україна і Османська імперія XV–XVIII ст.: Проблеми джерелознавства та історіографії». Цей масштабний науковий захід відбувся під егідою Академії наук України та з ініціативи директора Українського наукового інституту Гарвардського університету Омеляна Прицака. Він же очолював оргкомітет конференції, а одним із двох його заступників став І.Ф.Черніков. Останній виступив також на форумі з доповіддю «Розвиток сходознавства в Україні».

Слід зазначити, що київська сходознавча конференція, у роботі якої взяли участь учені з 18 країн Європи, Азії та Північної Америки, мала широкий резонанс як в Україні, так і далеко за її межами. Безсумнівно, не було випадковим те, що саме під час її проведення Президія Академії наук України ухвалила рішення про створення в Києві Інституту сходознавства ім. Агатангела Кримського. Очолити новостворену установу погодився академік О.Й.Прицак, який запросив І.Ф.Чернікова взяти участь у розбудові інституту. Із 1992 р. впродовж тривалого часу він входив до складу вченої ради, а у 2005–2006 рр. працював старшим науковим співробітником інституту. У 2006 р. Ігореві Федоровичу було присвоєне вчене звання професора весвітньої історії.

Безперечно, багатий життєвий і професійний досвід відіграв важливу роль у формуванні І.Ф.Чернікова як особистості та в його становленні як ученого. Він автор понад 230 наукових і науково-популярних праць, у тому числі 5 індивідуальних монографій та розділів у 12 колективних студіях, опублікованих в Україні, Туреччині, Франції, Росії, Великобританії та Румунії. І.Ф.Черніков до кінця своїх днів залишався відданим обраний ним у далекому 1957 р. тюркології, і саме на тюркологічні дослідження припадає лєвова частка його публікацій. Проблеми історії, внутрішньої та зовнішньої політики республіканської Туреччини, діяльність її засновника й будівничого Мустафи Кемалє Ататюрка, питання українсько-турецьких відносин завжди перебували у центрі уваги вченого. Серед його досліджень слід виокремити індивідуальні монографії «Турецька Республіка у 50–60-ті роки ХХ століття: З історії зовнішньої політики» (Київ, 1967 р.), «В интересах мира и добрососедства (о советско-турецких отношениях в 1935–1970 гг.)» (Київ, 1977 р.). В останній праці учений уперше в радянській історіографії дослідив насичені важливими подіями етапи радянсько(українсько)-турецьких взаємин новітнього часу в політико-дипломатичній, торговельно-економічній, науковій, культурній сферах.

Серед тюркологічних досліджень І.Ф.Чернікова останніх років на особливу увагу заслуговують, на наш погляд, статті «До питання про світський характер республіканської Туреччини та процес її ісламізації» (2010 р.) та «Перша Республіка на Близькому і Середньому Сході» (2013 р.), а також наукове видання «Мустафа Кемаль Ататюрк – засновник і будівничий республіканської Туреччини» (2015 р.). Проте коло наукових інтересів І.Ф.Чернікова ніколи не обмежувалося суто турецькою проблематикою, воно було набагато ширшим. Він опублікував чимало праць із питань національно-визвольного руху у державах Сходу й міжнародної солідарності з ним, співробітництва СРСР із країнами, що звільнилися, боротьби проти колоніалізму та неокolonіалізму. Важливе місце в науковій творчості І.Ф.Чернікова посідають дослідження з проблематики близькосхідної кризи, міжнародних відносин на Близькому Сході, політики СРСР у цьому регіоні, місця й ролі України у відносинах Радянського Союзу з близькосхідними державами.

У цьому зв'язку не можна не відзначити активну участь Ігоря Федоровича в науковому житті відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України, зокрема в підготовці збірника наукових статей пам'яті свого друга та колеги, доктора історичних наук, професора С.М.Пархомчука «Проблеми балканістики, сходознавства та міжнародних відносин» (Київ, 2007 р.), енциклопедичного словника-довідника «Україна в міжнародних відносинах» (Київ, 2009–2016 рр., вип.1–6). Упродовж тривалого часу він також був членом редколегії й виступав рецензентом міжвідомчого збірника наукових праць «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки».

Важко переоцінити вагомий внесок І.Ф.Чернікова у вивчення історії сходознавства в Україні та наукової спадщини вітчизняної орієнталістики. Він підготував чимало праць (здебільшого в період незалежності України), присвячених життю, творчості видатних українських сходознавців, передусім таких корифеїв, як А.Ю.Кримський, А.П.Ковалівський, О.Й.Пріцак. До цього слід додати, що І.Ф.Черніков опублікував значну кількість статей, у тому числі в різних енциклопедичних виданнях, присвячених історикам і сходознавцям, які були його учителями, колегами, товаришами. Характерно, що навіть до своїх мемуарів «З пережитого: Про моїх учителів і друзів, про себе та 60 років власних досліджень з української туркології», які побачили світ у 2017 р. (друге, доповнене видання спогадів опубліковане 2020 р.), Ігор Федорович включив добірку есеїв, в яких висвітлюється життєвий шлях і наукова діяльність семи визначних особистостей української науки.

І.Ф.Черніков професійно й гідно представляв Україну та вітчизняну сходознавчу науку на кількох великих міжнародних наукових форумах. У 1970–1980-х рр. він неодноразово перебував у службових відрядженнях у Туреччині та Франції по лінії ЮНЕСКО. Так, у жовтні 1973 р. у Стамбулі виступив із доповіддю на колоквіумі «Стамбул як центр об'єднання культур балканських, середземноморських, слов'янських і східних народів (XVI–XIX ст.)»; у серпні 1979 р. – в Анкарі на IV конгресі істориків-балканістів. У грудні 1981 р. І.Ф.Черніков брав участь у Міжнародному симпозиумі ЮНЕСКО в Парижі, присвяченому 100-річчю від дня народження Ататюрка, на якому презентував доповідь «Мустафа Кемаль Ататюрк – засновник сучасної Турецької держави». Постійне представництво Туреччини при ЮНЕСКО надіслало українському вченому листа, в якому висловило вдячність за його участь у зазначеному симпозиумі, зазначивши, що він зробив «особистий блискучий внесок у феноменальність цього зібрання». У жовтні 1983 р., перебуваючи у Стамбулі, І.Ф.Черніков відвідав Босфорський університет, який вважається найбільш престижним у Туреччині, де на засіданні кафедри політичних наук прочитав лекцію «60-річчя українсько-турецького договору від 2 січня 1922 р. про дружбу та братерство та надзвичайної місії М.В.Фрунзе в Анкару». У жовтні 1988 р. І.Ф.Черніков був співголовою Міжнародного семінару у Празі, організованого Інститутом орієнталістики Чехословацької академії наук спільно з Інститутом соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР.

Не можна не відзначити, що І.Ф.Черніков зробив вагомий внесок у справу підготовки вітчизняних наукових кадрів у галузях історії та сходознавства. Упродовж багатьох років він входив до складу вчених рад із захисту кандидатських і докторських дисертацій факультету (згодом інституту) міжнародних відносин Київського університету ім. Тараса Шевченка, Інституту світової економіки і міжнародних відносин та Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України. Близько 50 разів виступав на захистах дисертацій як офіційний та неофіційний опонент. Упродовж понад 60 років своєї наукової діяльності він підготував чимало дослідників із проблем історії, політики та економіки країн Азії, Африки, Близького Сходу. Серед його учнів – туркологи Н.М.Ксьондзик і Н.І.Мхитарян, фахівець із близькосхідної проблематики В.І.Нагайчук, арабіст і тюрколог С.Є.Луцало, палестинознавець Ю.Т.Шевченко, ісламознавець С.В.Нетеса, африканісти В.К.Гура, М.Д.Несук, В.С.Плачинда, С.П.Полюк.

Колеги та учні Ігоря Федоровича глибоко поважали його за високий професіоналізм, феноменальну ерудицію, вимогливість до себе й колосальну працездатність, відданість справі та наукову сумлінність. Друзі і близькі любили й цінували його за порядність, інтелігентність, доброту, скромність, почуття гумору, готовність завжди прийти на допомогу. Світла пам'ять про Ігоря Федоровича Чернікова залишиться у серцях людей, яким пощастило його знати і працювати з ним...

*Віктор НАГАЙЧУК (Київ)
Степан ВІДНЯНСЬКИЙ (Київ)*